
Papp György:

Khiasztikus szerkezetek a 90. zsoltárban

Abstract: Khiastic structures in Psalm 90

Psalm 90 is one of those biblical poetic texts that holds many surprises for the exegete from a literary, linguistic and translation point of view. In the Reformed context, it has become almost the hymn of Hungarian Reformed people. In Transylvania, the first section of the psalm paraphrase of Szenczi is sung as a closing hymn in many congregations, while the second section has become an almost permanent feature of funeral liturgies. In my paper, I will discuss some of the peculiarities of this psalm in the context of the chiasmus in the psalm text. The examination of the poetic stylistic means and the semantic field opens up new interpretative possibilities for the reader of the biblical text, which clearly enrich our exegetical approaches.

Keywords: Khiastic, khiastic structures, Psalms, biblical poetic

Bevezetés

Mivel az elmúlt években, több ízben is írtam a 90. zsoltár különböző kérdéseiről, ebben a tanulmányban, elkerülhetetlenül felhasználom azokat a korábbi gondolatokat és eredményeket is, amelyeket már korábban megfogalmaztam:¹

- Menedékünk az Örökkévaló Isten. Megjegyzések a Zsoltárok 90,1–6 fordításának margójára. In: Szőnyi Etelka (szerk.): *Bibliaértelmezés – korok, módszerek, kontextusok. 2 kötet.* JATE Press, Szeged 2020. 493-506.
- A Zsoltárok 90,1–6 szövege a Targumban. In: Balogh Csaba – Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Az Írás bővületében. Tanulmányok Adorjáni Zoltán 65. születésnapjára.* Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2021. 557-569

¹ Mivel szükség esetén az ideillő szakaszokat helyenként kisebb változtatásokkal átveszem a fent említett tanulmányokból, nem jelölök külön lábjegyzetként minden újra felhasznált gondolatot, hanem csak az újonnan felhasznált szakaszok elején.

- Napjaink mérése, az isteni pedagógia és a bölcsesség szíve: Megjegyzések a Zsolt 90,12 fordításához. In: Koltai Kornélia – Zsengellér József (szerk.): *הַחֵדָּה נִשְׁחַדְתִּי לְפָנֶיךָ Hadd dicsérem a kegyes férfit!: Tanulmánykötet Schweitzer József születésének centenáriumán.* Magyar Hebraisztikai Társaság – L'Harmattan Kiadó, Budapest 2022. 33-44.

A khiazmus „a költői kifejezősmódok sorában a gondolatritmus egyik formája, amely egyes szavak [vagy gondolatsorok - PGy] megfordított sorrendben történő ismétlésén alapul. Alapképlete: ab – ba. [...] A khiasztikus kifejezősmód tartalmi célja lehet valamilyen fő gondolat kiemelése, középpontba állítása.”² Ilyetén a khiazmus a szerkezet középpontjára, vagy tengelyére irányítja a figyelmet,³ és azt a gondolatot emeli ki, amelyet oda helyezett el a költő/szentíró.

A 90. zsoltár szerkezete

A 90. zsoltár szerkezete rendkívül összetett, és több szempontrendszert követve, többféle tagolási lehetőséget is el lehet képzelni. Zsengellér József, hivatkozik Van der Lugt strukturalista elemzésére, aki 29 különböző szerkezeti lehetőséget részletez.⁴ Zsengellér József tanulmányában egészen kézenfekvő és gyakorlatias lineáris szerkezet-mintát olvashatunk, amely gyakorlatilag a héber szöveg felosztását és tartalmi változásának töréspontjait követi:⁵

² Sub voce. In: Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén bibliai lexikon.* A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1993. Forrás: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-keresztyn-bibliai-lexikon-C97B2/k-C9FFD/khiazmus-CA0BB/> (megnyitva: 2023. december 11).

³ McCan, Clinton: The Shape and Shaping of the Psalter: Psalms in Their Literary Context. In: Brown, William ed. *The Oxford Handbook of the Psalms.* Oxford University Press, Oxford 2014. 354.

⁴ Lugt, Pieter van der: *Cantos and Strophes in Biblical Hebrew Poetry III: Psalms 90-150 and Psalm 1.* BRILL, Leiden – Boston 2014. 18-19.; idézi: Zsengellér József: Ismeretlen ismerős: a 90. zsoltár nem szokványos elemzése. In: Zsengellér József et al. (szerk.): *Felelet a mondolatra. Tanulmányok a 60 éves Bogárdi Szabó István tiszteletére.* Károli Gáspár Református Egyetem – Pápai Református Teológiai Akadémia – L'Harmattan Kiadó, Budapest 2016. 207.

⁵ Zsengellér József: Ismeretlen ismerős: a 90. zsoltár nem szokványos elemzése. 208.

- Zsolt 90,1a – felirat
- Zsolt 90,1b-2 – Isten örökkévalósága
- Zsolt 90,3-6 – az ember mulandósága
- Zsolt 90,7-12 – a bűnös ember élete
- Zsolt 90,13-16 – Isten segítségül hívása

Valószínűleg, nem tévedünk, ha abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a 90. zsoltár jelenlegi formájában egységes, művészileg szerkesztett költemény, amelyet azonban két vagy több korábbi költeményből, vagy költeményrészletből szerkesztett össze a későbbi zsoltárköltő/szentíró. Zsengellér József már idézett tanulmányában fölvázolja a főbb elméleteket, amelyek megkísérelték meghatározni a zsoltár műfaját: Gunkel, aki a zsoltárt két önálló zsoltár (egy bizalmat megfogalmazó himnusz és egy közösségi panaszének) egybedolgozásának tekintette, van Rad, aki a Prédikátor könyvének szellemi miliőjéhez kapcsolódó bölcsességirodalmi alkotásként kezelte, illetve Clifford, aki közösségi segítségkérő imának tartotta, amely a hoszszantartó isteni harag befejezéséért könyörög.⁶ A zsoltár műfaját a héber szöveg a מִזְמֹרֶת = imádság szóval jelöli, és ezt, az imádságot általános értelemben jelölő szót a Septuaginta olyan szóval fordítja, amely a görög nyelvben is általános értelemben jelöli az imádságot: προσευχή. Ebbe a meghatározásba az is belefér, „hogy az egyes szerkezeti egységek akár eltérő műfajokat is hordoznak”.⁷ Ezek között a költeményrészletek között egyaránt megtalálhatóak olyanok is, amelyek nagyon ősi, folklorisztikus hatást tükröznek, valamint olyanok, amelyek inkább a babiloni száműzetés korának valóságát sejtetik.

Tagolási lehetőségek tekintetében⁸ számolnunk kell azzal, hogy egyidejűleg lehetséges a zsoltárban egyfajta lineáris szerkezetet feltételezni, mint például van der Lugt, aki azt hangsúlyozza, hogy a 90.

⁶ Zsengellér József: *Ismeretlen ismerős: a 90. zsoltár nem szokványos elemzése*. 208.

⁷ Zsengellér József: *Ismeretlen ismerős: a 90. zsoltár nem szokványos elemzése*. 208.

⁸ Ld.: Papp György: Napjaink mérése, az isteni pedagógia és a bölcsesség szíve: Megjegyzések a Zsolt 90,12 fordításához. In: Koltai Kornélia – Zsengellér József (szerk.): *חַדַּד אֶחָד נָא אֶחָד Hadd dicsérem a kegyes férfit! Tanulmánykötet Schweitzer József születésének centenáriumán*. Magyar Hebraisztikai Társaság – L'Harmattan Kiadó, Budapest 2022. 41–42.

zsoltár belső szerkezete egy a.b.c//a¹.b¹.c¹//b².c² típusú lineáris szerkezetet támogat, a következő versbeosztás mentén: 1–2.3–4.5–6//7–8.9–10.11–12//13–15.16–17.⁹ Ugyanakkor azonban az is valószínűsíthető, hogy a zsoltárszöveg mai formájában egyfajta koncentrikus (khiasztikus) szerkezetet követ. E szerkezet típus esetében az a fő kérdés, hogy hol helyezkedik el a khiazmus értelmi tengelye, és ezzel együtt az a fordulópont, amely meghatározza a szöveg fő tanulságát. Kartje szerint a 11–12. versek alkotta komplexum képezi ezt a fordulópontot.¹⁰ Ily módon a szakirodalomban leggyakrabban a következő mintát követve vázolják fel a 90. zsoltár khiasztikus szerkezetét: 1b–2.3–6.7–10.11–12.13–14.15–16.17, ez pedig grafikusán ábrázolva a következőképpen jeleníthető meg:¹¹

1b–2: Isten az emberiség örökkévaló védelmezője;

3–6: panasz az emberi nemzedékek idői korlátja miatt;

7–10: panasz Isten haragja miatt;

11–12: könyörgés a bölcsesséért;

13–14: könyörgés Isten irgalmasságáért;

15–16: könyörgés az emberi nemzedékek kontinuitásáért;

17: könyörgés, hogy Isten áldása legyen az emberiség munkáin.

Véleményem szerint a szöveg belső szerkezete megengedi a khiasztikus elrendezést, azonban a szakirodalomban megjelenő elrendezéshez képest szükségesnek tartok egy apró módosító javaslatot. Természetesen, tovább lehetne árnyalni és apróbb részletekre bontani ezt az anyagelrendezést, itt mindössze annyit jegyzek meg, hogy a zsoltár centrális egységeként kezelt 11–12. versekből a 11. verset tartalmi okok miatt még a 7–10 versek alkotta egység részének tartanám, mint az Isten haragjáról szóló „rettenetes himnusz” záró gondolatát, a 12. verset pedig önmagában kezelném a khiazmus tengelyeként:

⁹ Lugt, Pieter van der: *Cantos and Strophes in Biblical Hebrew Poetry. III. Psalms 90–150 and Psalm 1*. 25.

¹⁰ Kartje, John: *Wisdom Epistemology in the Psalter. A Study on Psalms 1, 73, 90 and 107*. De Gruyter, Berlin 2014. 121.

¹¹ Kartje, John: *Wisdom Epistemology in the Psalter. A Study on Psalms 1, 73, 90 and 107*. 121.; Zenger, Erich: „Psalm 90”, in: Hossfeld, Frank–Lothar – Zenger, Erich: *Psalmen 51–100*. Herder, Freiburg–Basel–Wien 2000. 607.

1b–2: Isten az emberiség örökkévaló védelmezője;
 3–6: panasz az emberi nemzedékek idői korlátja miatt;
 7–11: panasz Isten haragja miatt/rettenetes himnusz Isten haragjáról;
 12: könyörgés a bölcsességért;
 13–14: könyörgés Isten irgalmasságáért;
 15–16: könyörgés az emberi nemzedékek kontinuitásáért;
 17: könyörgés, hogy Isten áldása legyen az emberiség munkáin.
 Így módon a 12. vers valóságos fordulópontot jelent a zsoltár gondolatmenetében: jóllehet a szerző világosan tudja, hogy Isten az emberiség örökkévaló védelmezője, az önnön mulandóságával és bűnös voltaival, valamint Isten bűn miatti igazságos haragjával való szembesülés után csak akkor nyílhat meg az út a 13–17. versek reményteli könyörgése felé, miután napjai számbavételét követően azal is szembesül, hogy mi az egyetlen bölcs életvezetési mód.

Nem csupán a zsoltár teljes szerkezete alkot egyetlen hatalmas khiazmust, hanem a zsoltáron belül is több kisebb khiasztikus szerkezetet figyelhetünk meg. A következő bekezdésekben ezek közül a kisebb khiasztikus szerkezetek közül mutatok be néhányat.

A világ kezdetétől fogva, nemzedékről nemzedékre: Zsolt 90,1b–2¹²

A feliratot követően a zsoltárszöveg rögtön egy khiazmussal indul, amely az 1b és a 2 verseket foglalja magában:

אֲדָנִי מִעוֹן אַתָּה הָיִיתָ לָנוּ	A
בְּדֶר וְדָר:	B
בְּטָרָם תָּרִים יִלְדוּ וַתְּחַלֵּל אֶרֶץ וַתִּבֵּל	X
וּמַעוֹלָם עַד-עוֹלָם	B
אַתָּה אֵל:	A

¹² Ld.: Papp György: Menedékünk az Örökkévaló Isten. Megjegyzések a Zsoltárok 90,1–6 fordításának margójára. In: Szőnyi Etelka (szerk.): *Bibliaértelmezés – korok, módszerek, kontextusok. 2 kötet.* JATE Press, Szeged 2020. 495–499.

A	Uram, te lakóhelyként létezel számunkra
B	nemzedékről nemzedékre.
X	Mielőtt a hegyeket nemzetedd volna, és megszülted volna a földet és a világot,
B	öröktől fogva mindörökké
A	Isten vagy Te.

A héber Biblia görög fordításában, a Septuagintában, ez khiazmus nem maradt meg, ugyanis a fordító a vers végén található אֵל mássalhangzó-kombinációt nem az Isten szó megfelelőjeként olvasta, hanem tagadó- vagy tiltószóként (לֹא), és a következő vers elejéhez csatolta. Így a görög szövegben a második vers azzal ér véget, hogy mielőtt a teremtet világ létrejött volna, „öröktől fogva mindörökké te vagy”, míg a héber szöveg masszoretikus olvasatában arról van szó, hogy mielőtt a teremtet világ létrejött volna, „öröktől fogva mindörökké Isten vagy te”. Ennek megfelelően pedig a következő vers pedig, amely a héber szövegben így kezdődik „az embert visszafordítod az összetörtség állapotába”, a görög szövegben így hangzik: „ne fordítsd vissza az embert a megalázottságba”.

A Héber szöveg khiazmusa mindenekelőtt kijelenti Istenről, hogy lakóhelyként (מְעוֹן) létezik népe számára, illetve, hogy az Ő lakóhely-mivolta istenségével, vagy לֵא-természetével kapcsolható össze. A Septuaginta ehelyütt καταφυγή-ről, azaz menedékről beszél, a Héber Biblia kritikai kiadásának szerkesztői pedig ez alapján azt feltételezték, hogy a מְעוֹן szó helyett talán מְנוּחָה-nak kellett volna állnia, amelynek jelentése menedék, erősség, erődítmény.¹³ Bár szemantikai szempontból mindkét szó beleillik a zsoltár szövegébe, a masszoréta kéziratok (Leningrádi kódex, Aleppói kódex, Sassoon-kódex) egyöntetűen a מְעוֹן -t tartalmazzák.

A וְיִרְאֵה בְּרָךְ kifejezés, mintha csak a Tíz Igében (2Móz 20,6) megfogalmazott isteni önkijelentésre reagálna (וְיִשְׁעָה לְאֵלֵינוּ = irgalmaságot cselekszem az ezredik [nemzedék]kel is), azt hangsúlyozza,

¹³ Clines David K. A. et al. (eds.): *The Dictionary of Classical Hebrew. Volume V.* Sheffield Phoenix Press, Sheffield 2011. 387-388.

vagy ha úgy tetszik, azt a reménységet fejezi ki, hogy ez esetben Isten lakhely- vagy menedék-mivolta sok (de akár végtelen) nemzedéken át megmarad. Erre utal az, hogy a khiazmusban ennek a gondolatnak a párja מְעוֹלָם עַד-עוֹלָם (öröktől fogva mindörökké).

A khiazmus központjában a teremtés motívuma jelenik meg, ahol a szerző két olyan igével jelöli a teremtés folyamatát, amelyek nem mindennaposak az ószövetség teremtésről szóló beszédmódjában, jelentésmezejük pedig az ember- és állatvilágban előforduló nemzés-sel, születéssel kapcsolatos: a hegyek megszületnek (יֵלְדוּ), illetve a föld és a világ létrejön (תִּהְיוּל). Walter Brueggemann párhuzamos helyként az 5Móz 32,18-ra utal, ahol ugyancsak ez a két, egyáltalán nem szokványos ige szerepel egymás mellett, megjegyezve, hogy mindkét esetben az első ige (יֵלְדוּ) a nemzés apai szerepére utal, míg a második ige (חִיל) a vajúdás-szülés anyai szerepére.¹⁴ Ezért egyes magyarázók úgy fogalmazzak, hogy ez a zsoltárvers Istent, mint „kozmosz Anyát” mutatja be.¹⁵ Ezt a visszautalást a בְּתָרָם (még nem) időhatározó vezeti be, visszautalva ezzel a világ teremtése előtti állapotra. Az írásmagyarázók szerint ez a megfogalmazás azt sejteti, hogy a 90. zsoltár a fogság utáni kor teológiájának terméke, amikor is a hangsúly Izrael országaról, mint Isten lakóhelyéről átkerül egy szétszórt népre, amely egy földi lakhely nélküli Istent szolgál, aki nem csak Siont, hanem az egész világot birtokolja.¹⁶

Ebben az összefüggésben a zsoltár első khiazmusa azt hangsúlyozza, hogy Isten kezdettől fogva az egész világ ura, és a teremtés (amelyet itt a nemzés és szülés igéivel ír körül) jogán rendelkezik vele.

¹⁴ Walter Brueggemann. *Az Ószövetség teológiája. Tanúságtétel, vita, pártfogás.* Exit Kiadó, Kolozsvár 2012. 196.; Knowles, Melody: *Feminist Interpretation of the Psalms.* In: Brown, William (ed.): *The Oxford Handbook of the Psalms.* Oxford University Press, Oxford 2014. 426.

¹⁵ David Rensberger: “Ecological Use of the Psalms”. In: Brown, William (ed.): *The Oxford Handbook of the Psalms.* Oxford University Press, Oxford 2014. 611.

¹⁶ Tanner, Beth: *Psalm 90: Change Your Mind Regarding Your Servants.* In: Nancy Declaisé-Walford et al. *The Book of Psalms.* Eerdmans, Grand Rapids – Cambridge 2014. epub edition.; McCan, Clinton: *The Shape and Shaping of the Psalter: Psalms in Their Literary Context.* In: Brown, William (ed.): *The Oxford Handbook of the Psalms.* Oxford University Press, Oxford 2014. 357.

A virágzás és a sarjadás ajándéka: Zsolt 90,5–6¹⁷

A zsoltár 5-6. versei első olvasásra azt az érzést keltik, hogy Isten véget vet az ember életének, ezért az ember a tovatűnő álomhoz, az elhulló virághoz és az elszáradó fűhöz hasonló. Ezekben a versekben – úgy tűnik – az ember a világot teremtő hatalmas és örökkévaló Istennel szemben mulandó és törékeny lényként jelenik meg.¹⁸ Példaként említhetjük Zsengellér József magyarázatát, aki e két vers kapcsán azt állítja, hogy „az 5-6. versek inkább az elmúlás értelmet hangsúlyozzák, megújulásról nem beszélnek. [...] Az 5-6. versek hasonlatai az 5a fordítási nehézségei ellenére sem beszélnek másról, mint a gyors elmúlásról (Ézs 40,6-8)”.¹⁹ Richard Clifford hangsúlyozza: bár ezekben a zsoltárversekben igencsak hangsúlyosan megjelenik az ember mulandóságának motívuma, a Zsolt 90,3-6-ban olvasható gondolatok nem a halandóság elleni lázadásról szólnak, hanem egyszerűen összehasonlítják Isten örökkévalóságát és hatalmát az emberi élet rövideiségével és törékenységével.²⁰ Szerepét tekintve ez a motívum mindössze egy érv annak érdekében, hogy az imádkozó a Zsolt 90,13-17-ben jóindulatra bírja a haragvó Istent.²¹

Mielőtt e zsoltárszakasz szerkezetére figyelnénk, szükségesnek tartom elemzésének első lépésként figyeljük meg a két vers nehezebben értelmezhető szavait. Az 5. vers elején olvasható וַיִּקַּח igének két fő jelentése van.²² Az első, amely a HALOT²³ szerint²⁴ csak a Zsolt 90,5-ben található meg: véget vetni az életnek, valamit elpusztítani, tönk-

¹⁷ Ld.: Papp György: Menedékünk az Örökkévaló Isten. 502–505.

¹⁸ Tanner, Beth: Psalm 90: Change Your Mind Regarding Your Servants. epub edition.

¹⁹ Zsengellér József: *Ismeretlen ismerős: a 90. zsoltár nem szokványos elemzése*. 211.

²⁰ Clifford, Richard: Psalm 90: Wisdom Meditation or Communal Lament? In: Peter Flint et al. (eds.): *The Book of Psalms. Composition & Reception*. BRILL, Leiden – Boston 2005. 199.

²¹ Clifford, Richard: Psalm 90: Wisdom Meditation or Communal Lament? 199.

²² Sv. ld. a megfelelő címszót a BibleWorks 10-be beépített HALOT szótárban.; Clines David K. A. et al. (eds.): *The Dictionary of Classical Hebrew. Volume III*. Sheffield Phoenix Press, Sheffield 1996. 139.

²³ Koehler, Ludwig – Baumgartner, Walter: *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*. 5 volumes. BRILL, Leiden 1994 – 2000. CD-ROM edition.

²⁴ Sv. ld. a megfelelő címszót a BibleWorks 10-be beépített HALOT szótárban.

retenni, megszüntetni, félbeszakítani; míg a második a kiöntéssel, illetve a [mindent el]sodró áradással kapcsolatos. A *The Dictionary of Classical Hebrew* a megfelelő címszó alatt mindkét lehetőséget figyelembe veszi a Zsolt 90,5-re vonatkozóan, sőt ismertet néhány szövegkorrekciós javaslatot is.²⁵ Annak érdekében, hogy megértsük a kialakuló szövegvariánsokat, meg kell jegyeznünk, hogy az ehelyütt elemzett szakasz második szavát képező שנה mássalhangzócsoporthoz kétféleképpen vokalizálható, és ez tükröződik a *The Dictionary of Classical Hebrew* szövegjavaslataiban is: egyfelől שנה = alvás, álom, másfelől pedig שנה = év, esztendő (amint azt a kritikai apparátus is jelzi, ez utóbbi olvasat található a görög és a szír fordításban is). Így módon a következő szövegvariánsok állnak előttünk:

- Először is a héber biblia mai szövegállapotában található állítás kétféleképpen fordítható: egyrészt „véget vetsz életüknek (elpusztítod őket), álommal lesznek”; másrészt pedig: „áradásként elsodrod őket, álommal lesznek”. Rási szerint a זרם ige jelentése áradatként elsodorni, ugyanis a szó maga a Hab 3,10-ben szereplő מים זרם kifejezéssel rokon;²⁶
- Ha a szövegben szereplő זרם igét átjavítjuk, a következő szövegváltozat áll előttünk: שנה שנה שנה (a יהי igét pedig a következő mondatához kapcsolja) = évről évre elveted (magként elülteted) őket, (reggelre olyanok lesznek, mint a fű);
- Valamivel nagyobb mértékű javítást követően akár ilyen szöveg is előállhat: שנה שנה שנה = amikor ők eltávoznak az álomból (azaz felébrednek);
- Vagy akár: שנה שנה שנה = amikor eltávozik tőlük az álom.

Az 5-6. versek négy részre osztott mondatsorozatának a második és a harmadik tagmondatában egyaránt előfordul az ugyancsak többféleképpen értelmezhető חלף ige. A klasszikus héber nyelv nagyszótárában három elkülönített szemantikai mező szerepel: (1) elszállni, tovaszállni, elmúlni, de akár: eltűnni, meghalni is, illetve megújulni (pass on, pass by, pass away, be renewed); (2) átlukasztani (Bír 5,26,

²⁵ Clines David K. A. et al. (eds.): *The Dictionary of Classical Hebrew. Volume III.* 139.

²⁶ Gruber, Mayer (ed.): *Rashi's Commentary on Psalms.* BRILL, Leiden – Boston 2004. 576.

Jób 20,24, stb.) (pierce through); (3) nőni, sarjadni (grow, sprout).²⁷ A középkori zsidó kommentárok közül Rási az elmúlni, meghalni értelemben használja,²⁸ és a magyarázat kontextusából úgy tűnik, az emberi lét kérészéltségét, illetve a nála erősebb hatalmaknak való kiszolgáltatottságát hangsúlyozza. Bár az emberi élet rövidsége Ibn Ezra magyarázatában is hangsúlyos,²⁹ ő a *הלה* igét a felnövekedni, kisarjadni értelemben használja.³⁰

A szövegben szereplő *יִמְוֶלֶל* igealak a *מָלַל* ige *po'él* alakjaként is értelmezhető, amelynek jelentése: elhervad, elszárad. Formailag azonban éppen ugyanolyan joggal lehetne a *מָוַל* ige *po'él* alakja, amely ugyan az Ószövetség szövegében a körülmetélés terminus technicuszává lett, alapjelentése viszont a kivágással, levágással kapcsolatos. Ez a kétértelműség a rendelkezésünkre álló magyar fordításokban is tükröződik: az 1908-as revideált Károli, a 2011-ben újonnan revideált Károli, az 1990-es új fordítás, a 2014-es revideált új fordítás, valamint a www.zsido.com honlapon található fordítás³¹ az elhervadni, elfonynyadni értelemben használja, míg Kecskeméthy István, a Szent István Társulat bibliafordítása, és talán a Káldi Neovulgata fordítás is ide sorolható, a levágni, lekaszálni szavakkal fordítja. Sőt, mi több: Rási és Ibn Ezra magyarázatai is tükrözik ezt a kétféle értelmezést: míg Rási elhervadásról beszél,³² Ibn Ezra kivágásról.³³

Bár elfogadom, hogy a zsoltár első négy versében megjelenő örökkelvő és mindeneket teremtő Istennel szemben ez a két vers az em-

²⁷ Clines David K. A. et al. (eds.): *The Dictionary of Classical Hebrew. Volume III.* 238-39.

²⁸ Gruber, Mayer (ed.): *Rashi's Commentary on Psalms.* BRILL, Leiden – Boston 2004. 576.

²⁹ Véleménye szerint a zsoltáros egy reggeltől estig tartó naphoz hasonlítja az ember életét: olyan, mint egy reggel kisarjadó zsenge növény, amelyben nincs elegendő életerő, és amelyet estére kivágnak és elszárad.

³⁰ Stricksman, Norman (transl. & ed.): *Rabbi Abraham Ibn Ezra's Commentary on Books 3-5 of Psalms. Chapters 73-150.* Touro College Press, New York 2016. 170.

³¹ Forrás: <http://zsido.com/fejezetek/90-107/> (megnyitva: 2019. március 22.)

³² Gruber, Mayer (ed.): *Rashi's Commentary on Psalms.* 576.

³³ Stricksman, Norman (transl. & ed.): *Rabbi Abraham Ibn Ezra's Commentary on Books 3-5 of Psalms.* 170.

bert igencsak mulandó és törékeny lényként mutatja be, akinek tiszta-virág-élete Isten szemében még csak egy napnyi időt sem jelent – sőt, amint a következő versekben állítja a zsoltárköltő, az emberélet úgy múlik el, mint a sóhajtas –, fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az 5-6. verseket jelenlegi szövegállapotukban legkézenfekvőbb egy khiasztikus formaként értelmeznünk.

A	זָרְמָתָם שְׁנָה יְהִי
B	בִּבְקָר כְּחֶצִיר יִחְלֶה:
B	בִּבְקָר יֶצִיץ וְחֶלֶה
A	לְעֵרֵב יִמּוֹלֵל וְיִבֹּשׁ:

esetleg:

A	זָרְמָתָם שְׁנָה יְהִי
B	בִּבְקָר כְּחֶצִיר יִחְלֶה:
X	בִּבְקָר יֶצִיץ
B	וְחֶלֶה
A	לְעֵרֵב יִמּוֹלֵל וְיִבֹּשׁ:

A	Elsodród őket, álommá lesznek.
B	Reggel, mint a fű, sarjad,
X	Reggel virágzik
B	és sarjad,
A	estére pedig levágatik/elszárad és elhervad.

A két lehetséges khiaszus közül bármelyiket is fogadnánk el, a szakasz központi gondolata, amely mintegy fókuszban áll, a virágzás és a növekedés, és ez adja meg azt a pozitív hangvételt, amely felülkerekedhet azon a hangulaton, amelyet az élet rövideségét, mulandóságát és gyengeségét kiemelő sorok sugallnak. Azonban akár úgy is kezelhető ez a kép – sőt e sorok írójának véleménye szerint inkább erről van szó –, mint amely az örökkévaló Isten ajándékát mutatja be, amelyet a tér és idő korlátai közé zárt embernek nyújt. Az ember életében ott van az elsodrás, az „álommá létel”, az elszáradás és a kivágatás, azaz az elmúlás és a halandóság, azonban attól, aki örökkévaló és biztonságot nyújtó menedékként létezik népe számára, megkapja a

növekedés és a virágzás ajándékát. Ily módon a kérészéletű ember léte ez által a két ajándék által értelmet és szépséget nyer.

Az isteni harag és az emberi bűnök: Zsolt 90,7

A Zsolt 90,7–11-et úgy is lehet tekinteni, mint egy rettenetes himnusz Istén haragjáról. Ezen belül a himnuszon belül többféle költői stíluseszköz is megtalálható, úgymint khiasztikus szerkezetek és gondolatpárhuzamok/parallelizmusok. A 7. vers egyidejűleg alkot egy szinonim parallelizmust és egy khiasztikus szerkezetet, míg a 8. vers ugyancsak egy szinonim parallelizmus formájában mondja el az ember számára végzetes isteni harag okát.

A 7. vers szinonim parallelizmusa (ti. a vers második fele más szavakkal hangsúlyozza ugyanazt a gondolatot, ami az első felében is található) vitathatatlan tényként közli, hogy az ember Istén haragja miatt megsemmisül:

כִּי־חָרָה	A
בְּאַפִּי	B
וּבְחַמָּתִי	B
וַיִּבְהַלֵּנוּ:	A

A	Mert végünk van
B	a te haragod miatt,
B	forró indulatod miatt
A	megrettenünk.

Az, hogy ez a parallelizmus egyben khiasztikus szerkezet is, és középpontjában Istén haragjának motívumát helyezte el a zsoltárköltő, egyértelműen jelzi, hogy az embert érő megsemmisülés és rettetet nem ok nélküli: Istén haragja miatt van, ez a harag pedig különösképpen erős „forró indulat”, amelynek kiváltó oka az ember bűne (פֶּחֶן), Istennel szembeni adóssága, vagy tisztességtelen magatartása, illetve Istén előtt titkolni próbált dolgai (עֲלֵמִינוּ – qal part.pass.pl. + birtokos személyrag pl. 1.).

A „nagy khiazmus tengelye”: a bölcsesség szíve (Zsolt 90,12)³⁴

A 90. zsoltár szerkezetéről szóló szakaszban már említettem, hogy a teljes zsoltárszöveg egyetlen nagy khiazmusként is szemlélhető, amelynek tengelye, központi része a 12. vers. Ez a vers azonban önmagában is több fordítási problémát tartalmaz, ezért ehelyütt külön foglalkozom vele. A napjainkban használt magyar bibliafordításokban ez a zsoltárvers a következő változatokban jelenik meg:

- „*Taníts minket úgy számlálni napjainkat, hogy bölcs szívhez jussunk...*” (revideált Károli).
- „*Taníts úgy számlálni napjainkat, hogy bölcs szívhez jussunk!*” (Magyar Bibliatársulat új fordítása 1990, 2014).
- „*Taníts meg számba venni napjainkat úgy, hogy bölcsességgel telítsük szívünket*” (Káldi Neovulgata 1997)
- „*Taníts meg számba venni napjainkat, hogy eljussunk a szív bölcsességére!*” (Szent István Társulat 2003).
- „*Napjainkat számlálni úgy taníts; hogy bölcs szívet vegyünk*” (Kecskeméthy István).

A fentebb idézett öt fordítás között felfedezhetünk bizonyos hasonlóságokat, azonban lényeges különbségek is megfigyelhetők. Az egyik különbség, hogy míg a három protestáns bibliafordítás (revideált Károli, Magyar Bibliatársulat, Kecskeméthy) egyszerűen a „*napok számlálásáról*” beszél, a két katolikus háttérű fordításban (Neovulgata, Szent István Társulat) a napok „*számba vételéről*” olvashatunk. Ugyancsak a protestáns fordításokban a „*bölcs szív*” kifejezéssel találkozunk, míg a Neovulgatában „*a szív bölcsességgel telítéséről*” olvassunk, a Szent István Társulat fordításában pedig „*a szív bölcsessége*” kifejezés található. Végül pedig az „*úgy*” módhatározó mondatbeli elhelyezése is árnyalja az egyes fordítások jelentését:

- a reviseált Károli és a Magyar Bibliatársulat fordítása a számlálni igéhez kapcsolja a módhatározószót (taníts *úgy* számlálni),
- a Neovulgata szövegében mind a „számba venni” igére, mind pedig az egész mondatra (*taníts meg számba venni napjainkat*) vonatkozhat,

³⁴ Ld. Papp György: Napjaink mérése, az isteni pedagógia és a bölcsesség szíve. 33-44.

- a Szent István Társulat fordítása elhagyja,
- Kecskeméthy pedig a tanítani igéhez kapcsolja.

A fentebb idézett öt magyar fordításban fellelhető eltérések (különböző mértékben ugyan, de) az angol, német, holland, francia fordításokban is megtalálhatóak.³⁵

A Zsolt 90,12 héber szövege:

לְמִנּוֹת יָמֵינוּ כֵּן הוֹדַע וְיִבְא לִבְּךָ חֶכְמָה:

A hangsúlyjelek tagolása szerint a héber szöveg három alapegységre osztható:

- az első: לְמִנּוֹת יָמֵינוּ;
- a második: כֵּן הוֹדַע;
- a harmadik: וְיִבְא לִבְּךָ חֶכְמָה.

Az első alapegység szerkezete viszonylag egyszerű: a מנה ige qal infinitivus constructus alakja, amelyhez a ל prepozíció járul, valamint a יום főnév többes számú, többes szám első személyű birtokos személyraggal ellátott alakja alkotja. A מנה ige jelentése qal igetörzsben: számolni, mérni, számba venni, elrendelni/kinevezni/megbízni valakit valamivel.³⁶ A ל + infinitivus constructus kontextustól függően sok mindent kifejezhet (szándékot, jövőben bekövetkező eseményt, az előző cselekmény magyarázatát, bővebb részletezését, tárgyi mellékmondatot, célhatározói mellékmondatot),³⁷ a Zsolt 90,12 esetében legrelevánsabb a felsorolás két utolsó tagja, nevezetesen az, hogy ez a

³⁵ Álljon előttünk ehelyütt néhány példa: Teach us to number our days aright, that we may gain a heart of wisdom (NIV 1984); Teach us to number our days, that we may gain a heart of wisdom (NIV 2011); So teach us to number our days, That we may present to Thee a heart of wisdom (NAS 1977). Lehre uns bedenken, daß wir sterben müssen, auf daß wir klug werden (Lutherbibel 1984); Unsere Tage zu zählen, lehre uns, damit wir ein weises Herz gewinnen (Zürcher Bibel 2008).

³⁶ A *The Dictionary of Classical Hebrew* a következő jelentéseket adja meg: 1) count, number, 2) muster, 3) appoint, assign, 4) reckon as, 5) merchant (a melléknévi igenév főnévi értelemben). Clines David K. A. et al. (eds.): *The Dictionary of Classical Hebrew. Volume V*. Sheffield Phoenix Press, Sheffield 2011. 345.

³⁷ Joüon, Paul – Muraoka, Takamitsu: *A Grammar of Biblical Hebrew*. Gregorian & Biblical Press, Roma 2011. 404-409.; Seow, Choon-Leong: *A Grammar for Biblical Hebrew*. Abingdon Press, Nashville 1995. 258-259.

szerkezet tárgyi, illetve a célhatározói mellékmondatot jelöl. A kifejezés maga egyedi az Ószövetségben, másutt nem fordul elő ebben az alakban. Jelentését egyrészt meghatározza a benne előforduló szavak szemantikai mezeje, másrészt pedig a kontextus. A Zsolt 90,12-ből hiányzik az a tartalmi fogódzó, amely egyértelmű módon behatárolná a מנה ige szemantikai mezejét. A zsoltárszöveg motívumai alapján (szembesülés Isten örökkévalóságával és az emberi természet mulandóságával, szembesülés az Isten és ember közötti minőségbeli különbséggel, szembesülés Isten bűn miatti igazságos haragjával), talán nem tévedés, ha a מנה igéből képezett főnév, a מנה = rész, adag, porció³⁸ jelentéséből kiindulva arrafelé hajlunk a Zsolt 90,12 kontextusában a מנה ige jelentésmezejét a számolás, egy adott időtartam számszerűvé tételének képe helyett a mérés, illetve mérlegelés fogalmaival kapcsoljuk össze, és ennek alapján azt feltételezzük, hogy ehelyütt inkább a napok eseményeinek számba vételéről, minőségének méréséről/értékeléséről van szó, azaz olyan tevékenységről, amelynek során az ember megtanulja értékelni életének napjait, illetve megérti azok jelentőségét és természetét.³⁹

A második alapegységet a כן szócska vezeti be, amely kétféle jelentéssel bírhat:⁴⁰ lehet egyfelől az „így, úgy, ekképpen, ennek megfelelően”⁴¹ jelentésű módhatározószó, másfelől pedig jelentheti azt is, hogy „helyesen, igazán, megfelelő módon”.⁴² A masszoretikus szöveg jelenlegi tagolása szerint a כן szócska a כן szóhoz kapcsolódik, amelyet a ידע (= tudni, ismerni) ige legalább kétféle alakjaként is lehet értelmezni:

- ha hi'íl imperativus, sg. II. masc. alakú igeként tekintünk rá, és azt az utat követjük, amelyet a bevezetőben felsorolt bibliafordí-

³⁸ Clines David K. A. et al. (eds.): *The Dictionary of Classical Hebrew. Volume V.* 346.

³⁹ Kartje, John: *Wisdom Epistemology in the Psalter. A Study on Psalms 1, 73, 90 and 107.* 130.

⁴⁰ Clifford, Richard: Psalm 90: Wisdom Meditation or Communal Lament? 202–203.; Kartje, John: *Wisdom Epistemology in the Psalter. A Study on Psalms 1, 73, 90 and 107.* 120.

⁴¹ Clines David K. A. et al. (eds.): *The Dictionary of Classical Hebrew. Volume IV.* Sheffield Phoenix Press, Sheffield 1998. 429–431.

⁴² Clines David K. A. et al. (eds.): *The Dictionary of Classical Hebrew. Volume IV.* 434.

tások is követnek, akkor így fordítható: „*add tudtunkra, taníts*” (a hif’il törzsben ugyanis a ידע ige jelentése: tájékoztatni valakit, tudtára adni valakinek valamit – egyszóval: tanítani).

- lehet azonban ezt a szót a hof’al qatal forma (perfectum), sg. III. masc rendhagyó alakjaként is kezelni (egészen szabályosan huf’alt képezne), és ennek megfelelően így lehetne fordítani: „napjaink számlálása úgy/helyesen tanítottatott meg [nekünk]”.

Bármelyik értelmezési lehetőséget választjuk, a héber szöveg jelenlegi formájában a zoltárszerző úgy beszél Istenről, mint aki úgy tanítja (vagy megfelelő módon tanítja) az embert napjai értékelésére. Ennek a szakasznak a fordítása tehát (a הודע szót a ידע ige hif’il imperativusaként értelmezve, illetve a כן szócskának mindkét jelentését megtartva): *úgy/helyesen taníts!*

A harmadik alapegységet a ו = „és” (vagy kontextustól függően más jelentésekkel is bíró) kötőszó vezeti be, amelyhez a וְנִבֵּא szó kapcsolódik. A וְנִבֵּא szót a fordítások és értelmezések többsége⁴³ (például Rási⁴⁴ vagy Ibn Ezra⁴⁵ kommentárjai) a בוא (= jönni, bejönni) ige hif’il yiqtol/imperfectum alakjaként kezeli, ahol a jelentése „*hozni/vinni*”,⁴⁶ *elvenni, összegyűjteni, megszerezni*”.⁴⁷ A bölcs szívként fordított הִלֵּךְ הַחֵמָה szöösszetétel esetében látnunk kell, hogy a héber szövegben nem jelzős szerkezet van, amint azt a magyar fordítás sejtetné, ha-

⁴³ Kivétel a Targum és a Talmud, amelyek ebben a szóban a וְנִבֵּא = próféta főnevet látják.

⁴⁴ Gruber, Mayer (ed.): *Rashi’s Commentary on Psalms*. 577 és 580.

⁴⁵ Stricksman, Norman (transl. & ed.): *Rabbi Abraham Ibn Ezra’s Commentary on Books 3-5 of Psalms*. 174.

⁴⁶ Ld. Ibn Ezra kommentárját, ahol azt olvassuk, hogy az itt olvasható וְנִבֵּא szó szemantikai mezeje azonos az 1Sám 9,7-ben olvasható formájáéval, ahol Saul, mielőtt szolgájával együtt elindulna Sámuelhez, felteszi a kérdést: וְיִמָּהֵר נִבֵּא לְאִישׁ – de mit vigyünk annak az embernek? Ld.: Stricksman, Norman (transl. & ed.): *Rabbi Abraham Ibn Ezra’s Commentary on Books 3-5 of Psalms*. 174.

⁴⁷ Clines David K. A. et al. (eds.): *The Dictionary of Classical Hebrew. Volume II*. Sheffield Phoenix Press, Sheffield 1995. 119.

nem birtokos szerkezet,⁴⁸ amely leginkább így fordítható: a bölcsesség szíve. Ez a szerkezet kétféleképpen is értelmezhető: egyfelől jelölheti a bölcsesség uralma alatt álló szívet, és mint ilyen fordítható bölcs szívnek, másfelől azonban, ha figyelembe vesszük a לֵב/לֶבָב szó szélesebb szemantikai mezejét, újabb értelmezési lehetőség körvonala-
lazódik. Olyan kifejezésekben, mint בְּלֵב יָמִים (Ez 27,24–27 – több alkalommal is –, Ez 28,8), vagy a בְּלֵב-יָם (Péld 30,19)⁴⁹ nyilvánvaló, hogy a tenger vagy a tengerek szíve kifejezés nyilvánvalóan nem a testrészt, vagy az emberi létforma valamelyik értelmi képességét jelöli. Hasonló a helyzet olyan akkád szófordulatokban, mint: ana libbi ālim (= a város szívébe), ina libbi ālim (= a város szívében), ina libbi šadi (= a hegy szívében).⁵⁰ Az akkád nyelvben az ana libbi vagy ina libbi szókapcsolatok önálló idiómaként „valaminek a központjába/belsejébe”, illetve „valaminek a központjában/belsejében” jelentéssel bírnak, és úgy vélem, jó úton járunk, ha a fentebb idézett héber nyelvű szakaszok esetében is (בְּלֵב יָמִים és בְּלֵב-יָם) ugyanezt a jelentésmezőt keressük, és így e kifejezések egyszerűen azt jelentik, hogy a tengerben, a tenger belsejében, vagy a tenger közepén. Ha a Zsolt 90,12 esetében is úgy értelmezzük a szív szót, mint valaminek a belsejét, központját, esetleg lényegét, akkor az, amit a napok megfelelő, vagy helyes mérése/értékelése során meg lehet szerezni, nem más, mint a bölcsesség szíve, azaz a bölcsesség központja, mondhatni lényege.

Ha helytálló ez az értelmezés, akkor a zsoltárszerző kérése rokonságot mutat a Héber Biblia bölcsességirodalmi könyveinek olyan mondásaival, amelyek a bölcsesség kezdetét (de akár így is mondhatni: csúcspontját) kívánják meghatározni: רִאשִׁית חֲכָמָהוּ יִרְאֶת יְהוָה (Zsolt 111,10), רִאשִׁית גְּדֻלַּת יְהוָה יִרְאֶת יְהוָה (Péld 1,7), תְּחִלַּת חֲכָמָה יִרְאֶת יְהוָה.

⁴⁸ Amikor a Héber Biblia szövege a bölcs szív fogalmát írja körül, többek között olyan szerkezetekkel találkozhatunk, mint: לֵב חָכָם (1Kir 3,12) jelzős szerkezet, amelynek jelentése bölcs szív, חָכָם-לֵב (2Móz 36,2), חָכָם לֵבָב (Jób 9,4) birtokos szerkezetek, amelyek jelentése a szív bölcsessége.

⁴⁹ Nem számítjuk ide az olyan kifejezéseket, mint לֵב וִירוּשָׁלַם (Ézs 40,2), לֵב מִצְרַיִם (2Móz 14,17), hiszen ezekben a képekben nyilvánvalóan Jeruzsálem, illetve Egyiptom lakóiról van szó.

⁵⁰ Huehnergard, John: *A Grammar of Akkadian*. Eisenbrauns, Winona Lake 2011. 99.

(Péld 9,10). Eszerint a bölcsesség kezdete (de akár így is fogalmazhatunk: csúcspontja, lényege) az Isten iránti tisztelet (vagy régiesen szólva az Isten féelme). Ha tehát Isten helyes vagy megfelelő módon tanítja az embert napjai értékelésére, a zsoltárszerző logikája szerint azt is megtanulja, hogy mi a bölcsesség szíve, azaz lényege: az Isten iránti tisztelet. Ez által pedig olyan gyakorlati tudás (bölcsesség) megszerzésének a lehetősége felé nyílik meg az út, amely képessé teszi az egyént, hogy helyesen cselekedhessen egy-egy konkrét helyzetben,⁵¹ és hogy a meglévő időt jól töltsse el a megfelelő értelem segítségével.⁵²

A Zsolt 90,12 tehát olyan szöveg, amely több ponton is több irányba nyitott. Jóllehet, különböző kontextusokban különböző dolgokat taníthat a mindenkori embernek, egy gondolatsor azonban az összes fordítási/értelmezési lehetőségen végigvonul:

- az embernek meg kell tanulnia számba venni és mérlegelni élete napjait – erre pedig egyedül Isten taníthatja meg;
- az embernek meg kell szereznie a bölcs szívet, és meg kell tanulnia, mi a bölcsesség lényege.

Bár nyilvánvalóan nehéz megfogalmazni egy (jelenlegi formájában is) több irányba nyitott szöveg fordítását, véleményem szerint talán ez lehetne a Zsolt 90,12 magyar fordítása, amely legjobban tükrözi a héber szöveg jelenlegi formájának sajátosságait:

Napjaink számlálására/mérésére/értékelésére úgy/helyesen taníts minket, és mi összegyűjtjük/megszerezzük a bölcsesség szívét/lényegét (esetleg: a bölcs szívet).

Ily módon a 12. vers valóságos fordulópontot jelent a zsoltár gondolatmenetében: jóllehet a szerző világosan tudja, hogy Isten az emberi-ség örökkévaló védelmezője, az önnön mulandóságával és bűnös voltaival, valamint Isten bűn miatti igazságos haragjával való szembesülés után csak akkor nyílhat meg az út a 13–17. versek reményteli könyörgése felé, miután napjai számbavételét követően azal is szembesül, hogy az egyetlen bölcs életvezetési mód az Isten iránti teljes és helyes tisztelet.

⁵¹ Clifford, Richard: Psalm 90: Wisdom Meditation or Communal Lament? 204.

⁵² Zsengellér József: *Ismeretlen ismerős: a 90. zsoltár nem szokványos elemzése*. 212.

Záró gondolatok

A fentebb bemutatott példák jól szemléltetik, hogy a költői stíluseszközök és a szemantikai mező vizsgálatával új értelmezési lehetőségek nyílnak meg a bibliai szöveg olvasója előtt, amelyek egyértelműen gazdagítják exegetikai eszköztárunkat. A 90 zsoltár khiasmusainak elemzése során annak lehetünk tanúi, hogy a khiasmus központi gondolatának kiemelése révén a tartalmi hangsúlyok akár máshová is eshetnek, mint ahova azokat azt az elmúlt 2000 év megszokottá értelmezési hagyománya helyezte. Ennek az elemzésnek az eredményeképpen elmondhatjuk, hogy a Zsoltárok könyvének 90. költeménye nem csupán, vagy elsősorban nem az emberi élet rövidsége és a mulandóság miatti panaszének, hanem sokkal inkább az Isten és ember közti jelentős különbségek ellenére (örökkévalóság – mulandóság, bűnösség – szentség) az Isten és ember közötti kapcsolat helyreállításának lehetőségét kereső költemény. Ennek eszköze az emberélet napjainak mérlegelése, értékelése, és annak tudatosítása, hogy bár az emberi élet a tér, idő és esendőség korlátai közt történik, mégis magában hordozza a sarjadás, növekedés és virágzás szépségének lehetőségét. Ezzel a lehetőséggel megfelelő módon élni, megtanulni azt, hogy a bölcsesség szíve (azaz lényege) az Isten iránti tisztelet, és ehhez igazítani az életvitelt, ez nyitja meg a lehetőséget afelé a bizalom- és reményteli könyörgés felé, amelyet „Isten igaz szolgálja” a 13–17. versekben fogalmaz meg, azzal a bizonyossággal, hogy Isten rá árasztja jóindulatát és a szenvedésért, illetve megaláztatás-sorozatért kárpótlásként megörvendezteti, és kezei munkáját maradandóvá teszi.